

Прохорчик М.В.

Підготовка і перепідготовка педагогічних кадрів народної освіти Криму у 1921 -1929 рр.

Одним із найважливіших та найскладніших питань перебудови шкільної освіти у Криму у досліджуваний період стали підготовка вчителів для шкіл 1 і 2-ї ступенів, та підвищення їх кваліфікації.

У серпні 1921 р. на засіданні колегії Наркомату освіти РРФСР була затверджена система педагогічної освіти, яка складалась із таких основних ланок:

1. Курси педагогічних практикантів - на цих курсах у терміновому порядку готували необхідний педагогічний персонал. На курси залучались службовці, які мали початкову освітню підготовку. Програма курсів співпадала з програмою двох останніх курсів педагогічних технікумів.

2. Педагогічні технікуми.

3. Практичні інститути - ставили своїм завданням підготовку більш кваліфікованих працівників народної освіти, але за визначенням Головного Управління Професійної освіти “також практиків, без глибоких знань теорії”.

4. Педагогічні факультети або інститути - виконували спеціальні педагогічні завдання.

Таким чином, кваліфікованих вчителів у цей період готували тільки педагогічні вузи і педагогічні факультети. Затвердивши цю схему педагогічної освіти, колегія Наркомату освіти вважала за необхідне указати, що в якості основної ланки середньої педагогічної освіти треба розглядати педагогічний технікум. [1]

19 травня 1921 р. у складі Кримського університету був створений факультет суспільних наук та відділення для підготовки вчителів із числа татарського населення. У складі факультету було створено суспільно-педагогічне відділення. Воно готувало вчителів шкіл російської мови і мовознавства, історії і суспільствознавства, сходознавства. [2]

22 серпня 1922 р. на засіданні Президії Раднаркому Криму було вирішено створити педагогічний інститут на базі педагогічного відділення. Але через відсутність коштів у вересні 1923 р. інститут було знову перетворено у педагогічний факультет університету. [3]

Рішенням Раднаркому Криму у вересні 1923 р. педагогічному факультету було передано необхідне приміщення, це дозволило відкрити на факультеті ряд нових кабінетів. Відділ народної освіти передав у розпорядження педагогічного факультету 1-у Радянську школу м. Сімферополя для проходження студентами педагогічної практики. [4]

Конкретні завдання факультету по підготовці вчителів були сформульовані у рішеннях VIII Всекримської партійної конференції, яка проводилась у кінці жовтня 1922р. Конференція поставила завдання “у короткий термін створити загін червоних спеців для остаточного закріплення за ним безпосереднього керівництва народною освітою”. Для цього партійна конференція доручила обласному комітету партії знайти кошти і додатково забезпечити стипендіями частину студентів-комуністів, теж саме пропонувалося зробити всім окружкам партії, а також провести кампанію по призначенню господарськими органами стипендій для студентів робфаків. [5]

У звітній доповіді обласного комітету партії на черговій VIII партійній конференції у квітні 1923 р. були підведені підсумки проведеної роботи у сфері підготовки вчителів шкіл. Відмічалось, що “обласний комітет партії у звітному періоді приділяв значну увагу питанням матеріального забезпечення педагогічних навчальних закладів, якості викладання і розподіленню професорських комуністичних сил і роботі серед студентів.” [6]

Значну перевагу при вступі до факультету отримували комуністи, комсомольці, партійні та радянські працівники, які направлялися на навчання різноманітними організаціями, погоджуючи кандидатури з відділами обласного комітету партії. При цьому мали місце випадки ігнорування правил прийому студентів у вузи. Керівників педагогічного факультету змушували приймати абітурієнтів, які не мали середньої освіти, в інших випадках - студентами ставали громадяни без вступних іспитів. [7]

У травні 1923 р. у відповідності з постановою X Всеросійського з'їзду Рад була введена плата за навчання у вузах у розмірі 50 крб. золотом за рік. Від плати за навчання звільнялися особи, які закінчили робфаки, направлені на навчання партійними та радянськими органами студенти - стипендіати. ЦК РКП(б) дав партійним органам вказівку зараховувати у першу чергу робфаківців, у другу-направлених до вузів членів РКП(б), РКСМ, робітників, найбільш бідних селян та їх дітей. Таким

чином у вузах існували дві форми навчання: за рахунок державного бюджету та платна форма. На безплатну форму зараховувалися вказані вище категорії абітурієнтів, на платну - решта. [8]

Механізм платної системи навчання вводився у відповідності з вимогами ЦК РКП(б), викладеними у циркулярному листі від 15 липня 1923 р. У ньому відмічалось : “Надаючи важливе політичне значення комплектації вузів пролетарським елементом, ЦК пропонує партійним органам звернути особливу увагу на класовий відбір рекомендованих у вузи.” [9]

Вузівська комісія Кримського обласного комітету партії, обговоривши цю директиву, вирішила “розпочати кампанію по залученню до вузу пролетарських елементів”. [10]

Ці заходи значно обмежували вступ на педагогічні спеціальності здібних випускників шкіл не пролетарського походження. У той же час створювалися найбільш сприятливі умови для робітників і їх дітей, напівпролетарських прошарків села. Це приводило до зниження якості професійної підготовки вчителів, вихователів і організаторів мережі народної освіти. Щоб якість компенсувати це негативне явище, Наркомат освіти Крима запровадив деякі заходи по підвищенню кваліфікації і перепідготовці вчителів шкіл. Для цього у 1923 р. при Кримському університеті були створені курси перепідготовки вчителів. Але на жаль головна увага на цих курсах відводилась не підвищенню кваліфікації, а системі ідеологічного впливу партійних органів на вчителів. У

1923 р. на цих курсах навчалось 1473 вчителів, що складало 61 відсоток від загальної кількості вчителів, із них-613 вчителів сільських шкіл. Головна увага на курсах приділялась суспільно-політичним дисциплінам, обміну досвідом роботи. [11]

На початку 1924 р. на педагогічному факультеті Кримського університету навчалось 527 студентів. На факультеті були створені 4 відділення: сходознавства, історико-філологічний, біолого-географічний, фізико-математичний. Тут працювали 8 професорів, 18 викладачів, 3 наукових співробітника. [12]

Керівництво педагогічного факультету провело ряд заходів по підвищенню рівня занять, активізації наукової роботи. Цьому сприяли і заходи центральних освітянських органів. Зокрема, у січні 1924 р. президія Головної Вченої Ради Наркомату освіти РРФСР затвердила “Основи будівництва педагогічної освіти”. У цьому документі конкретизувалися завдання основних типів педагогічних навчальних закладів. Основну увагу було звернено на діяльність педагогічних інститутів та факультетів, як основній ланці педагогічної освіти. Положення чітко визначило такі завдання вузів: “підготовка кваліфікованих, теоритично і практично підготовлених працівників для шкіл 2-го ступеня; підготовку наукових діячів у галузі народної освіти, а також працівників соціального виховання; зарахованих на осіб, закінчивших 1-шу ступінь технікума або маючих освіту у розмірі повної школи 2-го ступеня”. [13]

У лютому 1924 р. на Всеросійській конференції по педагогічній освіті був затверджений типовий навчальний план педагогічного вузу та програми навчальних основних предметів. Основним недоліком цих документів була недостатня кількість годин на спеціальну професійну підготовку студентів до їх майбутньої педагогічної роботи у школі. Для цього виділялось всього тільки 38 відсотка загального бюджету часу. [14]

Рішення цієї конференції значно прискорили перетворення педагогічного факультету у самостійний педагогічний інститут. Юридично це відбулося 1 жовтня 1925 р. [15]

За період з 1921 по 1925 рр. педагогічний факультет підготував 1098 вчителів і агрономів. [16]

Восени 1925 р. на всіх його чотирьох відділеннях навчалось 507 студентів і було випущено 65 випускників - це у 8 разів менше ніж у 1921 р. У цьому навчальному році у педагогічному інституті навчалось 234 студентів на природничому відділенні; 128 - на фізико-технічному, 166 - на відділенні російської мови і літератури. Татарське відділення інституту було малочисленним. Це пояснюється тим, що у ці роки було дуже мало випускників татарських шкіл 2-го ступеня. [17]

Серед студентів педагогічного інституту у 1925-1926 навчальному році нараховувалося 270 жінок і 237 чоловіків, але на фізико-технічному відділенні студенток було всього 39, на татарському-12. На природничому і філологічному відділеннях жінок було у 1,5 - 2 рази більше, ніж чоловіків. За соціальним положенням студенти педінституту розподілялись таким чином: а) вихідців із службовців-224, б) із селян-116, в) із робітників-82, г) із кустарів-48, д) із осіб “вільних професій”-13, є) із “нетрудових елементів”-5. Кількість дітей робітників і селян серед студентів швидко збільшувалась, дякуючи пільгам при вступі і створеному при інституті “робітничого факультету”. Випускники робітфаку зараховувались до інституту без іспитів. У 1925 р. через робітфак поступило 16 абітурієнтів, а у 1926 р.-24. [18]

У 1929 р. у педінституті навчалось 797 студентів. Це всього на 290 чоловік більше, ніж у 1926 р. Таке становище пояснюється повільним збільшенням мережі середніх шкіл, де вчителями працювали випускники інституту. Швидко зростала тільки мережа початкових шкіл Криму, але їх кадрами вчителів забезпечували три педагогічних технікуми-Феодосійський, Ялтинський та татарський у м.Сімферополі. [19]

У Кримський педінститут поступали не тільки жителі півострова, але і інших регіонів країни. У 1929 р. 74 відсотки студентів були кримчанами, вихідці із України і Білорусії склали по 7 відсотків, а інших регіонів країни-12 відсотків. Цих випускників шкіл направляли державні, партійні і профспілкові органи за станом здоров'я для навчання і лікування. [20]

Вчителів початкових шкіл Криму готували 4-х річні педагогічні технікуми, які були створені на базі 3-х річних педагогічних курсів у м.Феодосії та м. Ялті.

Навчальні плани технікумів розподілялись на два малопов'язаних один з іншим концентра - загальноосвітній (I і II курс) і спеціальний (III і IV курс). Це вело до масового переходу учнів після закінчення II курсу на педфакультет університету і прийому на III курс учнів, які закінчили дев'ятирічну школу. [21]

Ревізійне обстеження проведене у 1923 р. Наркоматом робітничо - селянської інспекції кримсько - татарського педагогічного технікуму показало значні позитивні зміни, які відбулися у навчальному процесі і зміцненні матеріальної бази. Заняття проводились регулярно, по 6 - 7 годин на день. У технікумі були створені студентське самоуправління, товариський суд, декілька комісій, які працювали при активній участі викладачів і завідуючого технікуму. Технікум арендував два радгоспи і понад 800 десятин землі, млин, це давало можливість забезпечувати харчування студентів, проводити необхідне ремонтування приміщення. Але перевірка показала і істотні недоліки по підготовці кваліфікованих педагогічних працівників цього технікума, які були характерні і для інших середніх педагогічних закладів РРФСР. [22]

Розуміючи недоліки у підготовці вчителів та інших категорій педагогічних працівників для шкіл, Наркомат освіти КАРСР прийняв низку заходів у відповідності до рішень центральних освітянських органів. У січні 1924 р. президія Головної Вченої Ради (ГВР) Наркомату освіти РРФСР затвердила "Основи будівництва педагогічної освіти". У цьому документі конкретизувались завдання основних типів педагогічних навчальних закладів. Наркомат освіти Криму запропонував керівництву технікумів здійснити перебудову навчального процесу. У рішенні Наркомату освіти Криму вказувалось, що педагогічний технікум має за мету підготовку низових працівників соціального виховання для дошкільних закладів, шкіл 1-го ступеня, дитячих будинків і політосвітніх закладів.

У педагогічний технікум поступали випускники семирічної школи або особи, які мали відповідну освіту. Термін навчання у педтехнікумах був 4 роки.

На першому та другому курсах студенти вивчали курс єдиної трудової школи та методик викладання базових предметів.

Паралельно з цим учні повинні були оволодіти практичними знаннями організації виробництва у залежності від спеціалізації - сільськогосподарської, індустріальної або муніципальної.

З третього курсу починалась спеціалізація по лінії роботи у дошкільних закладах, школах 1-го ступеня, дитячих будинках і закладах політосвіти.

Більш дешева підготовка вчителів для початкових шкіл у системі педагогічних технікумів стала традиційною і на жаль існує і сьогодні в Україні. Потім їх випускникам доводиться "довчатися" на заочному відділенні вузу без відриву від роботи у школі, отримуючи "неповноцінну" заочну освіту.

Але найбільш дешевою і простою формою підготовки і перепідготовки вчителів стали короткотермінові курси, які готували необхідний педагогічний персонал і здійснювали заходи по комуністичному вихованню вчителів.

Ще у 1922 р. на IV з'їзді Союзу працівників освіти були розроблені заходи комуністичного виховання вчительства, які передбачали повсюдні заняття вчителів з теорії комуністичного виховання на короткотермінових курсах, семінарах, у гуртках, на спеціальних конференціях тощо. [23]

Наступним етапом у підвищенні зростання вимог до загального рівня підготовки і кваліфікації вчителів Криму стала діяльність експертних комісій, створених постановою колегії Головоцвику РРФСР від 26 серпня 1922 р. [24]

Експертні комісії, як вказувалось у цій постанові, були створені “з метою планомірного і організаційного проведення заходів по покращенню складу працівників соціального виховання”.

Але, як показує аналіз архівних матеріалів, у багатьох відділах освіти Криму експертні комісії сприяли звільненню із талановитих, творчих педагогів, які не відповідали вимогам партійних і державних органів.

У березні 1923 р. газета “Правда” об’явила конкурс на кращого вчителя міської і сільської школи. [25] Підсумки цього конкурсу були підведені 3 липня 1923 р. У редакцію газети “Правда” постуило 310 кореспонденцій із 60 губерній і областей. Досвід 80 кращих вчителів республіки, в тому числі і Криму, був опублікований у газеті, із них дві третини публікацій були присвячені сільському вчителю. [26]

Влітку 1923 р. була проведена чергова кампанія по підвищенню політичних і педагогічних знань вчителів. “Щоб оволодіти цією кампанією,-писала у ці дні газета “Правда”,-і провести її найбільш продуктивно, необхідно залучити всі партійні організації до проведення цієї кампанії. Ідейне керівництво роботою і політичною перепідготовкою повинні взяти на себе партійні організації”. [27]

Наркомат освіти Криму запровадив деякі заходи по підвищенню кваліфікації і перепідготовці вчителів шкіл. Для цього у 1923 р. при Кримському університеті були вперше створені курси перепідготовки вчителів. Але головна увага на цих курсах відводилась не підвищенню кваліфікації, а системі ідеологічного впливу партійних органів на вчителів. У 1923 р. на цих курсах навчалось 1473 вчителя, що складало 61 відсоток від загальної кількості вчителів, із них - 613 вчителів сільських шкіл. Головна увага на курсах приділялась суспільно-політичним дисциплінам, обміну досвідом роботи. [28]

4 березня 1924 р. ЦК РКП(б) приймає звернення до всіх обласних бюро ЦК РКП(б), ЦК національних компартій, обкомам і губкомам партії “Про роботу серед сільського вчительства”. Це звернення було першою реакцією партійних органів на катастрофічне положення сільських вчителів. [29]

Звернення ЦК партії було обговорено у травні 1924 р. на пленумі Кримського обкому партії, де були накреслені заходи по виправленню становища серед сільських вчителів. Одним із заходів являлось прийняття рішення про створення курсів перепідготовки сільських вчителів. Курси були створені у м. Сімферополі. Вони працювали у два терміни і на них пройшли підготовку 680 сільських вчителів, що складало 75 відсотків від загальної кількості. [30] Але інших дійових заходів не було здійснено.

У жовтні 1924 р. на II сесії XI скликання ВЦВК було розглянуто питання “Про заходи по народній освіті”. У прийнятому рішенні декларувались заходи про необхідність “підвищення кваліфікації і матеріального забезпечення радянського вчительства, упорядкування системи оплати за навчання. [31]

14 листопада 1924 р. Раднарком РРФСР видав декрет “Про встановлення ставок заробітної плати вчителям шкіл 1 і 2-го ступенів, лікарям і середньому медичному персоналу та іншим категоріям”. [32]

Безумовно, що ці та інші постанови змушували Кримські органи влади і, перш за все, партійні органи реагувати. У березні 1925 р. тема перепідготовки вчителів обговорювалася на пленумах всіх райкомів партії, де були прийняті традиційні, рішення: “підсилити роботу по перекваліфікації працівників освіти”, для чого у літній період “організувати районні курси не менше, ніж на 1,5 місяця”. [33]

Ця обставина була викликана тим, що тільки 5 відсотків вчителів Криму мали вищу педагогічну освіту.

У 1925-1926 навчальному році якісний склад вчителів Криму характеризувався даними, викладеними у таблиці № у процентному відношенні : () (ЦДАРК, ф.Р-20, оп.3, спр.47, арк.128зв.)

Таблиця 1

Освіта			Стаж роботи				Партійність	
Вища	Середня	Початкова	До 5 років	Від 5 до 10 років	Від 10 до 20 років	Понад 20 років	Членів ВКП(б)	Членів ВЛКСМ
5 %	48 %	47 %	32,2%	30,1 %	25,4 %	12,3 %	5,8 %	8,7 %

Дані таблиці свідчать, що майже половина вчителів Кримської АРСР мали початкову освіту, кожний третій вчитель працював на педагогічній роботі менше 5 років. Тому курси підвищення кваліфікації і перепідготовки вчителів становилися єдиною формою, яка реально підвищувала якість професійного рівня педагогів.

На 1 січня 1925 р. у школах Криму працювало 808 вчителів, із них 52,2 відсотка чоловіків і 47,8 відсотка жінок. По національному складу росіяни складали 45 відсотків, татари - 26,2 відсотка, 38,8 відсотка - інші. [36]

На літні обласні курси перед початком 1925-1926 навчального року у м. Сімферополь прибуло 664 вчителі. Курси розділились на 3 цикли: політичний, загальноосвітній, сільськогосподарський. Програма політичного циклу включала у себе: історичний матеріалізм, історію партії у зв'язку з історією революційного руху у Росії, I, II, III Інтернаціонали, радянське будівництво. [35]

Програма загальноосвітнього циклу включала: питання теорії і практики трудової школи, основи історії культури, новітню літературу, графіку, гігієну у зв'язку з анатомією і фізіологією, психологію дитячого віку, дитяче право.

Сільськогосподарський цикл включав у себе ботаніку з елементами ознайомлення з садівництвом, зоологію з елементами тваринництва і птахівництва, елементи фізики і хімії, геологію і географію.

У багатьох районах Крима курси були слабо організовані. Значна частина вчителів приїхала не вчасно. Якість занять була низькою. Тому у травні 1926 р. партійні органи знову повернулись до цієї проблеми. На пленумах райкомів партії Кримської обласної партійної організації були розглянуті питання перепідготовки вчителів на районних курсах влітку 1926 р. [37]

Вирішення кадрової проблеми педагогічних колективів татарських шкіл було тісно пов'язано з роботою відділів народної освіти і апарату Наркомату освіти Криму. Обласний комітет партії у 1928 - 1929 навчальному році своєю постановою зобов'язав у тижневий строк створити резерв кадрів із складу досвідних вчителів татарських шкіл на посади інспекторів освітянських органів. 23 листопада 1928р. Наркомат освіти Криму надіслав розпорядження про відбір кандидатур із складу найбільш авторитетних і підготовлених вчителів-татар. Кожний кандидат повинен був мати позитивну характеристику, затверджену сільськими і міськими радами, партійними осередками і профсоюзом робітників освіти. Потім список затверджувався у райкомі партії і направлявся у Наркомат освіти. [38]

Районні і міські відділи освіти Криму проігнорували це розпорядження Наркомату освіти і тільки після повторного розпорядження надіслали свої пропозиції. Так, наприклад, Ялтинський відділ районної освіти не висунув жодного кандидата на керівні посади, мотивуючи це недостатчею вчителів-татар у школах. Джанкойський відділ народної освіти також відмовився підібрати кандидатуру на керівну освітянську роботу із складу вчителів-татар. 28 листопада 1928 р. це розпорядження Наркомату освіти Криму було обговорене на зборах партійного осередку районного відділу освіти і підготовлена відповідь, в якій повідомлялося, що "висування тієї чи іншої кандидатури на керівну роботу в освітянських органах із числа вчителів-татар приведе до ліквідації школи так як замінити цього вчителя не має можливості." [39]

Феодосійський районний відділ народної освіти у своїй інформації повідомив, що у районі і місті нема достойних кандидатур, які відповідали б поставленим вимогам. Бахчисарайський, Судакський, Євпаторійський та Керчинський відділи народної освіти підібрали по декілька кандидатур із числа вчителів-татар на керівну роботу в освітянських органах. Аналізуючи їх характеристики, слід відмітити, що із 7 кандидатів жоден не мав вищої педагогічної освіти. [40]

У березні 1929 р. уряд прийняв постанову "Про підготовку викладачів у педвузах і педтехнікумах і перепідготовку вчителів", [41], у якій вказувалось на недоліки в удосконаленні педагогічної освіти, що повною мірою стосувалось і Криму.

На Всекримській конференції (1929) було наголошено, що вкрай потрібно удосконалювати систему підготовки педагогічних кадрів, створити єдиний заклад, який би займався підготовкою педагогічних кадрів. На конференції йшлося також про такі питання: 1) доцільність нарахування заробітної платні вчителям відповідно до їхньої освіти; 2) проведення щорічних Всекримських конференцій і семінарів для викладачів з окремих предметів; 3) удосконалення методичної роботи при опорних педагогічних навчальних закладах; 4) підготовку навчальних програм, поліпшення педпрактики, підвищення кваліфікації педкадрів і інше.

Конференція не тільки порушила актуальні питання поліпшення підготовки педагогічних кадрів, а й визначила напрями практичної роботи. Одним із найважливіших напрямків цієї роботи було організаційно-методичне забезпечення навчального процесу у школах.

Список джерел та літератури:

1. Архив Минпроса РСФСР, ф. ГУСА. Протоколы заседания НПС ГУСа, 1921 -1922 гг., журнал №16, л.30.
2. ЦДАРК, ф.Р-652, оп.1, спр.177, арк.6.
3. ЦДАРК, ф. П - 1, оп.1, спр.279, арк.93-94.
4. ЦДАРК, ф.Р - 652, оп.1, спр.326, арк.2,6.
5. ЦДАРК, ф. П - 1, оп.1, спр.223, арк. 20.
6. ЦДАРК, ф. П - 1, оп.1, спр.223, арк.20.
7. ЦДАРК, ф. П - 1, оп.1, спр.188, арк.11,13,15.
8. ЦДАРК, ф. П - 1, оп.1, спр.279, арк.91.
9. ЦДАРК, ф. П - 1, оп.1, спр. 279, арк. 91.
10. ЦДАРК, ф. П - 1, оп.1, спр.279, арк.91.
11. Советскому Крыму 20 лет. Крымиздат, 1940.-с.-148, 176.
12. ЦДАРК, ф.Р - 652, оп.1, спр.474, арк.14.
13. Архив Минпроса РСФСР, ф.ГУСа. Протоколы президиума НПС ГУСа, т.1, 3 января 1924г.-14 июля 1925 г.(протоколы №69 15 января 1924 г., л.11, 12, 13, 15).
14. Сборник руководящих постановлений и положений, изд.П, МГУ, 1925, примерный учебный план педвуза, с.73-86.
15. Очерки по истории Крыма, ч.Ш. - С.44.
16. Загородских Ф.С., Зайцев В.Л., Секиринский С.А. История Крымского педагогического института им. М.В.Фрунзе.-Симферополь, 1960.- С.19.
17. Очерки истории Симферопольского государственного университета (1918-1993).- Симферополь: Таврида, 1993.-с.110
18. Очерки по истории Крыма, с.110
19. ЦДАРК, ф.Р - 26, оп.1, спр.369, арк.19
20. ЦДАРК, ф.Р - 652, оп.4, спр.1542, арк.3,7; спр.737, арк.9
21. Десять лет Советского Крыма: Сб., посв. десятилетию советизации Крыма: 1920 - 1930. Под ред. Козлова И. Симферополь: Крымиздат, 1930. - С. 436
22. ЦДАРК, ф. Р - 652, оп.1, спр.474, арк.14
23. Работник просвещения, 1922, №10, с.3-37
24. Известия ВЦИК, 11 августа, 1922 г., стр.5
25. Правда, март, 1922 г., №63.
26. Еженедельник Наркомпроса, 30 июля 1923 г., №4-5, с.33, 34
27. Правда, 24 апреля,1923, №89, с.1
28. Советскому Крыму 20 лет. Крымиздат, 1940.- С.148, 176
29. Известия ЦК РКП(б), 1924, №4, с.153
30. СУ, 1924,№87, ст.875.
31. СУ РСФСР, 1924, № 87, ст.875.
32. СУ РСФСР, 1925, №10, ст.71.
33. ЦДАРК, ф. Р - 2432, оп.1, спр.1, арк.8.
34. ЦДАРК, ф. Р -20, оп.3, спр.47, арк.128 зв.
35. ЦДАРК, ф. Р - 20, оп.3, спр.47, арк.80 зв.
36. ЦДАРК, ф.Р-1, оп.1, спр.388, арк.138.
37. ЦДАРК, ф. Р - 2432, оп.1, спр.1, арк.63.
38. ЦДАРК, ф.Р-20, оп.3, спр.87, арк.8.
39. ЦДАРК, ф. Р - 20, оп.3, спр.87, арк.12,13.
40. ЦДАРК, ф. Р - 20, оп.3, спр.87, арк.14 - 18.
41. Культурная жизнь в СССР.1917, с.105.